

**УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ
МОДЕРНОЇ ДОБИ: ІНТЕЛЕКТУАЛИ ТА ЇХ ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ**

**Рецензія на книгу: Гирич Ігор. Як Україна ставала українською.
Громадсько-політичне життя на підросійській Україні XIX — поч. XX ст.
Київ: ТОВ «Видавництво "Кліо"», 2024. 192 с.**

Розкриттю особливостей громадсько-політичного життя на підросійській Україні в XIX — початку XX ст., періоду виникнення сучасного національного питання та народженню модерного українця, присвятив своє науково-популярне видання Ігор Гирич — доктор історичних наук, заввідділом джерел з історії України XIX — поч. XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, член-кореспондент Української вільної академії наук (США), лауреат премії М. Грушевського Національної академії наук України та відповідальний секретар багатотомної серії творів «Михайло Грушевський» (50 томів). Він є автором більш ніж 20 наукових книг і понад 700 наукових та науково-популярних статей, документальних публікацій. Ігорем Гиричем упорядковані і відредаговані більше ста окремих видань: книжок, збірників, підручників для школи, журналів.

В «Передмові» автор пропонує читачам знайти в його праці відповіді на проблемні питання більш ніж столітньої давнини, які є актуальними і сьогодні. Чому державотворення і націотворення на українських землях відбувалось так важко? Чому українці у своїй масі не бачили біди, яку ніс російський імперіалізм зі своєю україножерською ксенофобією, зі своєю російсько-євразійською ментальністю, яка радикально відрізнялась від українсько-європейської цивілізації? Автор зазначає, що «Україна мала всі шанси зникнути з карти світу, розчинитися в російській, польській, угорській, румунській та інших державних націях, але цього не відбулося і заслуга в цьому лежить на окремих титанах нації».

Саме цим каменярям відродження, будителям, двигунам національного поступу, які виводили Україну на широкий шлях європейського розвитку, які в умовах колоніального стану нації почали політичну боротьбу за національні ідеали окремішності і присвятив свою працю І. Гирич. Автор зазначає, що саме ці українські інтелігенти виконували «функцію національної еліти в умовах, коли верхні прошарки старого суспільства скінчили боротьбу з імперією і стали на шлях її підтримки для збереження соціальних привілеїв».

Видання містить вісім розділів, в яких розкриваються особливості суспільно-політичного життя на теренах України у складі Російської імперії. В першому розділі «Національне відродження у Східній Європі та Україна» І. Гирич висвітлює історію українського національно-визвольного руху на тлі інших національних рухів Центрально-Східної Європи. Ним охарактеризоване «довге» XIX ст., доба модернізації, яка сприяла національному відродженню в Європі та позначилась на особливостях регіонів України на підросійській території (Правобережна, Лівобережна, Центральна та Степова Україна, Крим) та півдавстрійській (Галичина, Буковина, Закарпаття).

Характеризуючи наявність великої кількості іноетнічних груп на українських територіях, автор зазначає, що мультиетнічність і багатоконфесійність в підросійській Україні створювала велику і нерівноправну конкуренцію для українських інтелектуалів, які пропагували ідею про Україну як окремішню етнографічно-політичну територію. Щодо українського маєткового панства, буржуазії і купецтва, то лише лічені їх представники позитивно ставилися до ідеї української окремішності, а переважна більшість були політичними росіянами та прихильниками російської національної ідеї. В таких умовах у поневоленій нації рушійною силою суспільного прогресу ставала інтелігенція, від якої залежала перемога чи поразка національного проєкту.

В другому розділі «Національна сутність Нового часу в Україні» автор праці характеризує суспільно-політичні зміни, які відбулись в Європі в кінці XIX — на початку XX ст., коли на зміну

* к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
PhD in History, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
orcid.org/0000-0002-2054-9805
e-mail: f.yatseyuk@chnu.edu.ua

державам володарського типу приходять національні держави усіх громадян, в яких панує рівність, братерство, свобода незалежно від походження і майнового цензу. В розділі зазначені основні типи держав на європейському континенті: історичні і неісторичні народи (ті, які мали і мають свою державу, і ті, що повинні стати будівельним матеріалом для інших — державних націй; нації і народи, які мали кілька незначних за розмірами державних утворень (для яких актуальним було об'єднання в єдиній національній державі); недержавні нації (не мали своєї національної держави і були частиною володінь державних націй). Ігор Гирич зазначає, що Україна в цій типології займає межове розташування — мала свою державність у формі Великого князівства Русь та Гетьманщини, входила до меж Литви та Польщі. Особливо драматичним був період перебування в складі Московської держави, яка привласнила собі ранній етап української державної історії та твердила про бездержавність української нації і розчинення її в єдиній російській нації. В цих умовах, пише дослідник, «перед новою українською елітою стояло завдання пробудження приспалої національної пам'яті, продукування нових національних гасел, які б будили національну енергію до протидії активно функціонуючим російським і польським національним міфам».

Особливостям такого протистояння І. Гирич присвятив третій, четвертий і п'ятий розділи свого видання, в яких він окреслює хронологічні межі, розкриває особливості та подає оцінку трьом основним періодам постання української модерної нації та національно-визвольного руху: етнографічно-романтичному, народницькому або українофільському, політичному.

Вже перший період засвідчив про появу політичної організації наддніпрянців, яка стала своєрідною лабораторією суспільно-політичної думки і об'єднала в собі М. Костомарова, П. Куліша, Т. Шевченка, що уособлювали три галузі національного відродження України: історію, фольклор, мову, літературу й поезію.

В другому періоді з'являються лідери українського визвольного руху — Київська та Молода громади, відбувається перехід ввід українофільства до українства. Володимир Антонович оформляє основні трактування народницької версії історіософії, Михайло Драгоманов популяризує та доносить до європейців українські ідеї, Михайло Кониський стає першим послідовним українським самостійником та речником політичного культурництва.

Для третьої політичної фази національно-визвольного руху у підросійській Україні, стверджує автор книги, характерний відхід від чисто культурницьких форм боротьби з російським абсолютизмом і перехід до політичних гасел, поширення серед широких мас ідеї національного і соціального звільнення. Початок політизації культурницького руху поклато Братство Тарасівців, члени якого чітко засвідчили свою українську ідентичність і своє прагнення працювати лише для української культури, українською мовою. Початок ХХ ст. вимагав створення політичних партій, зорієнтованих на національну політичну окремішність. Виразницею українського політичного активізму стала в цей час створена у Харкові Революційна українська партія (РУП), до якої входили представники різних ідейних напрямів, об'єднаних ідеєю побудови самостійної України. Поворотним революційним пунктом української свідомості стала програма РУП «Самостійна Україна», написана Миколою Міхновським. І. Гирич вказує на те, що в брошурі М. Міхновського «були закладені ті положення, які втілювалися в життя протягом не лише наступних років до Української революції, але й наступного століття історії України».

В шостому розділі «Співвідношення автономізму і самостійництва в українському русі» автор дослідження називає проблеми національно-визвольного руху: несформованість у міжреволюційний період української нації; відсутність української системи освіти і як результат національної інтелігенції; репресії з боку російської влади. Ним розкрито значення української мови як чинника політизації, дано оцінку діячам самостійницької та автономістської течіям в національному русі, з'ясовано особливості політики соборності в діяльності Михайла Грушевського, охарактеризовані форми та методи посилення тиску з боку російської імперської влади на український рух після революційної відлиги 1905-1907 рр.

Викликає інтерес і сьомий розділ «Культура як чинник політичних перетворень у Наддніпрянщині (перша половина ХІХ ст.)», в якому автор розглядає культуру як двигун цивілізаційного поступу нації, зазначаючи при цьому, що «сама культурна спроможність національної еліти рухає суспільство вперед, дає можливість адекватно відповідати на виклики часу». Серед стилів культури І. Гирич виділяє романтизм, який особливо проявився в літературі. При цьому він зазначає, що українську літературну народну стихію на світову арену вивів Микола Гоголь як російськомовний український письменник. Його твори, особливо повість «Тарас Бульба», були

просякнуті українським народним духом і мали велике українізуюче значення для інтелігенції України.

В кінці XVIII — початку XIX ст. більшість української інтелігенції писали російською, великою рідкістю були твори написані живою народною мовою. В розділі розкриваються фактори, які були головними мобілізуючими чинниками для інтелігенції, яка почала працювати на народний інтерес. Серед них поява в 1798 р. «Енеїди» Івана Котляревського, написаної українською мовою. Оцінюючи появу «Енеїди», в якій були продемонстровані мовно-художні можливості живого народного слова та його придатність для творення нового національного письменства, І. Гирич вказує, що саме І. Котляревський та Т. Шевченко стали зачинателями сучасної української літератури. В подальшому літературна творчість Пантелеймона Куліша, його наукові твори історичної тематики, переклади та художнє опрацювання класики світової літератури, засвідчили про важливість культури як мірила успіху цивілізаційного розвитку нації і держави.

В розділі охарактеризовано становлення сучасної української літературної мови, окремишного правопису П. Куліша «Кулішівки», розкрито місце вищої освіти і науки Харківського та Київського університетів, середньо-освітніх закладів, ліцеїв, які виникли у великих губернських і повітових центрах, охарактеризовані видатні гуманітарії підросійської України Ізмаїл Срезневський, Микола Маркевич, Осип Бодяньський, Михайло Максимович.

Розкриваючи становище театру, образотворчого мистецтва та архітектури в досліджуваній період, автор вказує на їх важливу роль у громадсько-політичному житті України. Ним розкрита поява та діяльність професійних театрів, формування української національної школи живопису, стильові особливості архітектури.

Завершальний восьмий розділ «Культурні стартові можливості для формування модерної нації (друга половина XIX — початок XX ст.)» присвячений радикальним змінам, які відбулись в культурному житті в Наддніпрянській Україні. Розкриті різноманітні форми і напрями освіти: запровадження триступеневої освіти, відкриття різноманітних навчально-професійних курсів, закладів комерційної освіти, мистецтва, жіночих гімназій, духовних семінарій.

Ігор Гирич вказує на те, що для української справи велике значення мали українознавчі осередки та політичні гуртки, які з'явились у Київському, Харківському, Одеському університетах, у Колегії Павла Галагана, у гімназіях. Займались вони аналізом та друкуванням архівних джерел з історії, культури та релігії України, завдяки чому була сформована історично-документальна школа Володимира Антоновича, яка стала кузнею української історіософської думки та суспільно-політичної справи не лише в підмосковській Україні, але і в Галичині. Переїзд до Львова учня В. Антоновича М. Грушевського, його наукова і просвітницька діяльність в справі організації НТШ імені Т. Шевченка, боротьба за створення українського університету у Львові, ознаменували собою крок до усамостійнення української освіти і науки в Галичині від польської.

Автор книги зазначає, що відсутність своєї національної академії наук привела в підросійській Україні до появи наукових товариств: київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, Південно-Західного відділення російського географічного товариства, Історичного товариства ім. Нестора літописця, Київського товариства старожитностей і мистецтв, археологічних та історичних товариств при єпархіях. Даючи оцінку їх роботі, І. Гирич проаналізував і діяльність музеїв, які відкривались завдяки грошовій допомозі Терещенка і Ханенка.

Активізація наукових досліджень засвідчила те, констатує автор книги, що там, де «вищі наукові досягнення національних вчених, там нація або країна успішніше долає перешкоди на шляху свого розвитку і швидше просувається по драбині свого цивілізаційного поступу». Цьому сприяли видатні вчені-гуманітарії, провідники нації: М. Драгоманов, В. Антонович, О. Потебня, М. Грушевський, І. Франко, Ф. Вовк, С. Єфремов, А. Кримський. Саме вони, стверджує І. Гирич, провістили національне відродження і заклали камінці в фундамент наукових засад української боротьби за свою політичну окремішність. Саме завдяки С. Руданському, І. Нечуй-Левицькому, М. Старицькому, М. Коцюбинському, В. Винниченку, Г. Хоткевичу українська література отримала широке поширення серед народних мас і формувала думку про необхідність здобуття політичної волі.

Досліджує автор і те, який вплив на культурну модернізацію суспільства мав професійний український театр та його корифеї М. Садовський, П. Саксаганський, М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий, М. Заньковецька. Відродженню народу сприяла і національна музика, творцем якої був Микола Лисенко, і українська романтична і реалістична школа живопису Миколи Пимоненка, Олександра Мурашка, Івана Репіна, Миколи Самокища, і національний модерн у малярстві та

архітектурі Василя Кричевського, Костянтина Жукова, Михайла Врубеля, Георгія Нарбута, Владислава Городецького.

Не обходить мовчанням І. Гирич і роль релігії та церкви в національному відродженні у Великій Україні. В дослідженні розкрита роль Київської духовної академії в зародженні українського автокефального руху, показано становище Греко-католицької, Католицької церков, іудейської релігії, старообрядців та протестантів.

Через все дослідження проходить боротьба українських інтелектуалів з Російською імперією та імперською громадською думкою, показана трансформація поглядів українського інтелектуального середовища від федеративних ідей до самостійницького проекту.

Важливою частиною роботи І. Гирича є органічно вміщені до кожного розділу додаткові матеріали: фотосвітлини та короткі біографії інтелектуалів, про яких йдеться в нарисі, уривки з їх спогадів, щоденників, листів; словник ключових термінів і понять; тематичні цитати з праць діячів європейських національних рухів; дослідників національного життя тієї епохи.

Науково-популярна робота Ігоря Гирича стане в пригоді всім, кого цікавить модерна доба української історії XIX — початку XX ст., хто прагне з'ясувати еволюцію громадсько-політичної думки та особливості українського національно-визвольного руху на підросійській Україні.